

Nederland anno 1850 gezien door een plattelandsbril

door
Kees van der Wiel

De tentoonstelling 'Hilversum anno 1850' werd op 17 november ingeleid met een lezing door de historicus en freelance-journalist Kees van der Wiel (1950) uit Haarlem. Hij was uitgenodigd om het lokale gebeuren meer te plaatsen in het wat wijdere perspectief van het dagelijks leven in Holland in die tijd.

Van der Wiel studeerde sociale en economische geschiedenis in Utrecht en schrijft behalve over geschiedenis over onderwijs en welzijn in onder meer het Welzijnswerkblad, Intermediair en het Utrechts Universiteitsblad.

De redactie meent dat de lezing zo belangwekkend is en ook zoveel bijdraagt aan een beter begrip van de tentoonstelling in het Goois Museum, dat een uitvoerige weergave in EP op zijn plaats is. In overleg met de auteur werden enige passages ingekort. Anderzijds werden details toegevoegd die tijdens de lezing niet werden uitgesproken.

Het artikel bevat hier en daar nieuwe inzichten die afwijken van tot dusver geldende en geaccepteerde opvattingen. In die zin is het prikkelend en dat vraagt om reacties. De redactie houdt zich aanbevolen!

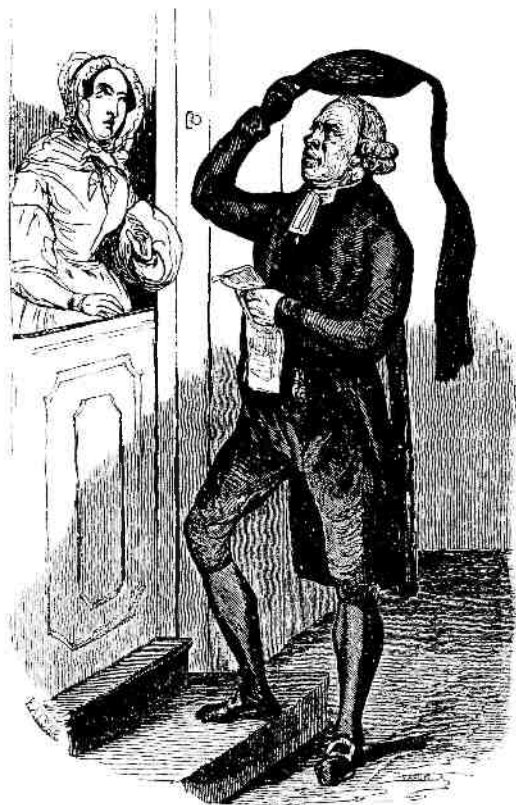
Deze tekst is een bewerking van het veel grotere artikel van de schrijver in 'Holland rond 1840, Aspecten van het dagelijks leven op het Hollandse platteland'. Dit boek verscheen in november j.l. ter gelegenheid van de splitsing van Noord- en Zuid-Holland 150 jaar geleden. De aanpassingen voor het jaar 1850 (het themajaar van 'Albertus Perk') vond vooral plaats op basis van het artikel 'Het sociale leven in Nederland 1844-1875' van Prof. Th. van Tijn in de Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 12.

Een kort en ongewis leven in 1850

Het leven van het overgrote deel van de bevolking van Nederland anno 1850 leek in veel opzichten meer op dat van de mensen in een hendaags Derde Wereld land dan op dat van

ons in het huidige Nederland. In zijn Geneeskundige Plaatsbeschrijving van het Gooiland berekende dokter Van Hengel de gemiddelde levensverwachting voor Hilversummers in de jaren 1840-1870, op 21 tot 22 jaar. Dat is minder dan in een land als Bangla Desh tegenwoordig.

Dat kwam vooral door de enorme kindersterfte. De helft van de kinderen werd niet volwassen. In Hilversum, maar ook elders, haalde een derde van de kinderen het eerste levensjaar niet. 45 procent van de geborenen overleed voor de schoolgaande leeftijd van zes jaar. Daarna werden de risico's wat minder.

De aanspreker: een bijna alledaagse verschijning in Nederland anno 1850.

De oorzaken van de hoge kindersterfte lag vooral in slechte voeding, ongezond drinkwater, gebrekkige hygiëne en de malaria.

De malariamug tierde welig in het verzilte water van de moerassige veenstreken van Holland. De steek van deze mug was weliswaar niet dodelijk, maar verzwakte het gestel, zeker van kinderen, zodanig dat ze weinig weerstand tegen andere ziekten konden opbouwen.

Het eerste levensjaar was de grootste gevaarzone. Uit onwetendheid en armoede werden de darmpjes van veel zuigelingen overhaast geconfronteerd met papjes aangemaakt met verontreinigd slootwater of prakjes aardappelen met vette jus. Ingewandsstoornis was dan ook de eerste doodsoorzaak voor kleine kinderen. En goede tweede waren de besmettelijke kinderziekten, zoals mazelen en pokken, de laatste algemeen aangeduid als 'de kinderziekte'. Werd één van de kinderen ziek, dan werden ze al snel allemaal ziek, want ze sliepen met zijn allen in een bedstede of op een strozak op een onbeschoten zolder, waar wind en regen vrij spel hadden. Een longontsteking was dus ook niet zeldzaam, en de medische wetenschap stond daar tegenover nog met lege handen, zoals meestal, als het echt ernstig werd.

Eten en drinken

Vooraf in de poldergebieden was de kwaliteit van het drinkwater uitermate slecht. Het was in feite oppervlakte-water, ook als het uit een pomp kwam. En in de sloot verdween ook een groot

Bakerpraatjes: uit onwetendheid kregen zuigelingen door ongeschikt voedsel vaak ingewandstoornissen.

deel van het menselijk en dierlijk afval. Het probleem lag voor een deel in de gebrekkige waterhuishouding. Het vuile water moest vaak lang in de sloten blijven staan, voor de molens het konden wegmalen. Zo ontstond een poel voor malariamuggen en bacteriën.

Het armendieet bestond voornamelijk uit aardappelen, roggebrood en gortepap, zelden een stukje spek of een ei. Een dood enkele keer stond een eigenhandig gevangen palinkje of een gestroopte haas op het menu. Groenten en fruit kwamen heel weinig op tafel, hooguit wat bonen- of erwtensoep in de winter. Vaak werd er in een arbeidersgezin voor meer maaltijden tegelijk gekookt, want vuur maken was veel werk en duur.

Een probleem voor de armen was dat alles wat zij aten voor hen veel duurder was dan voor hen die in overvloed leefden. Zij hadden geen vlees van eigen slacht, geen appels of brandhout van eigen bomen, geen aardappels en of kool uit eigen tuin, melk van eigen koe, brood uit eigen oven. Zij moesten bijna alles kopen bij een ander, en wel in kleine hoeveelheden, op momenten dat het duur was, en vaak op de pof tegen woekerrente. Bovendien werden veel voedingsmiddelen ook nog eens door de fiscus zwaar belast.

In de praktijk stelden de armen zich daarom meer dan eens tevreden met voordelig voedsel van bedenkelijke kwaliteit: aardappels die rot geworden waren, kaas die mislukt was, meel dat waar schimmel in zat, erwten van de vorige oogst. (Berucht in Hilversum was het eten van het vlees van kadavers, het 'krengeenvlees' waarover Van Hengel bericht – red.) In Ter Aar was speciaal in een verordening geregeld dat het oudbakken brood van de bakkers bestemd was voor de armen.

Op de grote boerderijen waren de boerinnen de hele zomer en het najaar druk in de weer met het inmaken van groenten en met het roken en pekelen van vlees, drogen van appels en aardappelen, etcetera. Het was een ware hamsterwoede.

En de rijken op hun landgoederen besteedden veel tijd aan eten en drinken als sociaal vertier. Men leze er Hildebrand maar op na. Zij hadden een grote keuze aan verfijnde groenten en fruit, veelal uit de eigen boomgaarden en plan-

tenkassen. Ze hadden hun ijs- en wijnkelders en dronken enorme hoeveelheden thee en koffie.

Armoederisico

Het leven kende zijn betere en zwaardere tijden: voor jongeren die net in het huwelijk traden, begon het doorgaans redelijk voorspoedig: zolang zij gezond waren, hadden zij beiden een goede kans op verdiensten. Dan kwam er een kind, en daarna nog één en nog één. Met elk kind kwamen er meer monden te voeden, werd de kans dat de vrouw nog wat kon bijverdienen kleiner. De situatie verbeterde weer wat als de kinderen wat gingen inbrengen, voorzover beide ouders gezond waren gebleven tenminste. Dat was geen regel: het aantal invaliden en gebrekkigen was zeer hoog en ook het aantal jonge weduwen dat met kinderen alleen achterbleef. Weduwnaars waren er ook, maar die hadden doorgaans een veel grotere kans om te hertrouwen. En dan was er, voor wie wel oud werd, tenslotte nog een moeizame oude dag.

Ziekte, vooral ziekte van de kostwinner, betekende in veel gevallen het begin van uitzichtloze armoede. Naast weduwen, waren ook onge-

Voor veel kinderen was de schooltijd, van hun 2e tot hun 6e jaar, de 'enige gelukkige tijd in hun leven' (citaat: Dr Van Hengel).

huwde moeders een kwetsbare groep.

Ongehuwde moeders kwamen in de eerste helft van de 19e eeuw geregeld voor, ook op het platteland. Eén van de oorzaken was het verbod voor militairen om te trouwen. En de militaire dienst duurde lang voor iemand die was ingeloot of zich voor een paar honderd gulden had verhuurd als remplaçant voor de zoon van een rijke boer.

Wezen waren zonder meer op de armenzorg aangewezen. In veel dorpen werden zij in het armhuis gestopt tussen een paar hulpbehoevende bejaarden en invalide bedelaars. Was zo'n armhuis er niet, dan werden dit soort behoeftigen tegen een (te) karig kostgeld, als 'bestedeling' bij een ander hulpbehoevend gezin ingekwartierd. Onder het motto 'armen helpen armen'.

De armenzorg betaalde de medische bijstand aan de armen door de chirurgijn en de vroedvrouw, het schoolgeld voor de kinderen, uitdelingen van turf, brood en erwten in de winter en in een enkel crepeergeval de huishuur. De uitkeringen gingen bij voorkeur in natura, en na afloop van de kerkdienst.

Enkele bejaarden kregen wekelijks een kleine som gelds, zelden meer dan een gulden per persoon. Dat was geen uitkering waar ze van konden leven, maar een douceurtje. Bijverdienen bleef altijd noodzaak, daar ging iedereen van uit. Zou dat niet het geval zijn geweest, dan zou de bereidheid om wat in de collectezak te doen navent zijn afgenomen.

Koloniën van Weldadigheid

Gemeenten konden zich van armlastigen ontdoen door hen op te zenden de zogenaamde Koloniën van Weldadigheid in Drenthe en Overijssel. Dat waren een soort strafkampen waar opgepakte bedelaars onder onmogelijke omstandigheden heidevelden moesten ontginnen. Het idee armen daar op vrijwillige basis naar toe te krijgen, werd al direct een mislukking. Daarom schreef de minister in 1823 onder meer voor, dat alle wezen van zes jaar en ouder, die de gemeenschap meer dan f 30,- per jaar kostten, op transport moesten worden gesteld. In heel Noord-Holland waren dat er dat jaar 1274.

Die deportatie was een gruwelijk machtsmiddel, dat bij veel armen de schrik er in hield. Toch

werd het voor armen uit de eigen gemeenschap niet stelselmatig toegepast, want kenmerkend voor het armenprobleem halverwege de 19e eeuw, vooral op het platteland, was de seizoen-gevoeligheid. Naast werkloosheid – vooral in de winter – waren er ook momenten, bijvoorbeeld bij het binnenhalen van de oogst, in de hooitijd, of in het turfseizoen, dat men handen te kort kwam en zelfs allerlei vreemd volk van ver haalde om tegen hoge tarieven tijdelijk werk te laten verrichten.

Ook armoede blijft een relatief begrip. In 1850 schreef bankier en staatshuishoudkundige Vissering heel cynisch: 'Armenzorg is een rijke materie'. Immers, hoe valt anders te verklaren dat Engeland en Nederland in 1850 meer officiële armen telden dan de statistieken van Rusland of Turkije? De zorg over de armoede zegt ook iets over de rijkdom van de rijken. Armoede is ook voor de betrokkene des te schrijnender, als het anderen in de directe omgeving wel goed gaat, of als zij zelf een herinnering hebben aan betere

Zeker naar de huidige maatstaven verkeerde een groot deel van de Nederlanders rond 1850 in armoede.

tijden in de familie. Zo is de armoede van de arbeiders in de Groningse en Drentse veenkoloniën in hun plaggenhutten van rond de eeuwwisseling wel haast spreekwoordelijk. Maar zij was het droevige restant van een toeloop uit vorige generaties voor wie met de turf het goud voor het opscheppen lag.

Jan Salie?

Economisch gezien wordt de 19e eeuw altijd nog geassocieerd met industrialisatie en fabrieksproletariaat. Dat beeld is vooral afkomstig uit Engeland: Manchester, Birmingham. Het is de bril van Dickens en Marx. Voor Nederland in het midden van de 19e eeuw is dat beeld onjuist. Er waren hier wel stoommachines: ze werden onder meer gebruikt voor de droogmaking van de Haarlemmermeer, een technisch hoogstandje. Er waren grote fabrieken: suikerfabrieken, scheepsbouw, stoomspinnerijen, maar veel daarvan was kunstmatig en dreef op zwaar gesubsidieerde en geprotectioneerde handel met Indië.

Vaak heeft men de Nederlandse ondernemers in de 19e eeuw een Jan Salie geest verwe-

ten. Nederland zou een economisch achterlijk land zijn. Dat blijkt, op grond van recent historisch onderzoek, ook een onjuist en gekleurd beeld.

De stoommachine, het symbool van vooruitgang, bleek hier in de praktijk veel minder rendabel, onder meer vanwege de hoge brandstofprijzen en de geringe afzetmarkten. Aan de Zaan bijvoorbeeld bleken de traditionele windmolenbedrijven rond 1850 nog aan een zeer profijtelijke tweede jeugd te beginnen. Collega's die op een stoommachine overstapten, boekten weinig imponerende successen.

In veel opzichten was Nederland bovendien economisch niet zo achterlijk als het leek: de landbouw boerde goed en was economisch gezien die van andere landen ver vooruit. Sinds de 17e eeuw was Nederland relatief nog steeds een welvarend land, de lonen waren in verhouding hoog (al had de arbeider daar door de hoge belasting op eerste levensmiddelen weinig profijt van). Nederland, en vooral Holland, was al twee eeuwen één van de meest verstedelijkte gebieden van Europa. Zelfs iets te veel, want de basis van de welvaart lag op het platteland. De meeste steden, uitgezonderd Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, leefden vooral van hun handelsfunctie voor het omliggende gebied. En dat platteland was sterk op de markt in de stad gericht.

Pas met de grote wereldcrisis aan het einde van de vorige eeuw veranderde er veel door de revolutionaire verbeteringen in de vervoersmogelijkheden. Dat bracht massaal goedkoop graan uit Amerika. Het maakte de boeren broedeloos en dreef ze naar de stad. Het goedkoop vervoer en goedkope brandstoffen boden nu wel mogelijkheden om industriële producten op ruime schaal te exporteren.

Sinds 1870/1880 kreeg de stad het voor het zeggen en kreeg het platteland het moeilijk.

De stad

In 1850 was de stad iets waaraan de burger die het voor het zeggen had, weinig trots kon ontlenen. Hij zag het als een oord van verloedering en verval. En dat was het in veel opzichten ook, gezien de over het algemeen kwijnende industrie en de verpaupering van de arbeidersbuurten. Het aantal erkende bedeelde in de stad was veel groter dan op het platteland, en dat gold

ook voor de groep niet-bedeelde arbeiders met een onzeker bestaan.

De arme werd in de jaren '40 gezien als vuil, dom, lui, onbeschoft, nutteloos en dronken. Hij was nergens goed voor, zelfs niet als arbeidskracht. Hij vormde in de ogen van de rijken alleen maar een permanente bedreiging voor zijn bezit en zijn gezondheid.

De allesoverheersende obsessie van elk stadsbestuur was dan ook de 'horde hongerige armen' zoveel mogelijk in het gareel te houden en haar aanwas waar mogelijk te beperken. De armenzorg was een loden financiële last voor de gemeenschap.

Net als asyzoekers nu, probeerde men in de eerste helft van de 19e eeuw vreemde armoedzaaiers buiten de stadsmuren te houden. Bevolkingsregistratie en buurt- en wijkreglementen speelden daarbij een rol. Voor ieder die voor enige vorm van armenzorg in aanmerking wilde komen, gold dat hij moest kunnen aantonen dat hij in de stad geboren was, dan wel een onmetelijk aantal jaren met toestemming van de bestuurders in de stad verbleef.

Toch werkte de stad, als een magneet op de kansarmen. Daarom had de meeste steden een duidelijk vrouwenoverschot, dat voor een belangrijk deel uit arme weduwen bestond, en van ongehuwde vrouwen die een baantje als dienstbode zochten, of een andere broodwinning waar de stad zich voor leende.

De kinderen van bedeelde kregen in veel steden verplicht gratis onderwijs. Dat lijkt op het eerste gezicht een nobele daad, maar het werkelijke motief was vooral de boefjes van de straat te houden en 'de opkomende jeugd zedelijke vorming en beschaving' in te prenten, zoals de Plaatselijke Schoolcommissie in Haarlem het uitdrukte. Over de kansen om door onderwijs aan armoede te ontkomen, maakte niemand zich in die tijd illusies. Integendeel: 'God wilde onderscheid van gaven, rijkdom, rangen', zoals Da Costa rijmde, en dat was eigenlijk alles wat ze op de armenschool moesten leren.

De gezeten burgerij voelde zich binnen de stadsmuren en poorten opgesloten tussen de paupers. Als ze het zich niet kon permitteren om buiten te gaan wonen, dan wilde ze toch op zijn minst aangenaam kunnen flaneren over fraai geplante singels en romantisch de blik richten op

Een vrije impressie van Hilversum, zoals afgebeeld in het 'Penning-Magazijn voor de Jeugd', 1837. Het commentaar bij de afbeelding van 'het bloeiendste en welvarendste dorp van het geheele Gooiland' zou een illustratie kunnen zijn van de betrekkelijke welvaart die er in die tijd op het platteland heerste.

het eenvoudige plattelandsleven. Daarom werd het in die jaren mode om op grote schaal de bijl te zetten in het middeleeuwse erfgoed van de stad.

Toch kon stad zijn vesting tot in de jaren '60 nog niet missen. Zo lang er nog eigen stedelijk accijnzen bestonden op brood, vlees een jenever was er een barrière nodig tegen smokkel, want op het platteland werden deze produkten meestal veel lager belast.

Politiek

Op politiek gebied bracht de periode omstreeks 1850 ook grote veranderingen. Twee jaartallen zijn daarbij van essentieel belang: 1848 en 1853.

In 1848 werd Koning Willem II in één nacht van conservatief tot liberaal. Er was geen land in Europa waar op basis van zo weinig opwinding, zo'n blijvende verschuiving van de macht tot stand kwam.

Op plaatselijk niveau resulteerde het optreden van Thorbecke in een nieuwe gemeentewet. Daarmee kregen ook de burgers op het platteland zeggensmacht over hun eigen bestuur, voorzover zij voldoende belasting betaalden, althans.

Voor 1851 had de 'plattelandsgemeente' een andere juridische status dan de 'stad' en werden haar vertegenwoordigers benoemd door het

provinciaal bestuur, dat ook vrijwel elk besluit van de gemeentebesturen moest bekrachtigen.

Toch veranderde met de nieuwe gemeentewet in de vorm meer, dan in de werkelijkheid. Ondanks alle betutteling waren het vrijwel overal in het Westen de rijke boerenfamilies en enkele notabelen, die een bestuur vormden, dat zichzelf in stand aanvulde en in stand hield. Zij bleven doorgaans generaties lang op de raadszetels zitten. De verkiezingen veranderden daar weinig aan. Dat echte familieverbanden binnen de raad wettelijk verboden waren, maakte de keuze soms moeilijk. De poging in 1815 om de heerlijke rechten, die bij de Bataafse omwenteling van 1795 waren opgedoekt, weer in ere te herstellen, stelde in dit deel van het land over het algemeen weinig voor.

Toch waren er wel spanningen, ook in de plaatselijke politiek. Het jaartal 1853 is wat dat betreft een mijlpaal: in dat jaar werd door toedoen van Thorbecke de bisschoppelijke hiërarchie hersteld. De katholieken zagen dat als een genoegdoening voor eeuwen achterstelling. Het was ook een bekroning voor hun grote ijver in de voorafgaande jaren om de eigen kudde achter zich te scharen en af te zonderen in een eigen school, een eigen armenzorg, en op een eigen kerkhof.

Deze overwinning op 'de calvinistische ketterij', zoals zij provocerend kraaiden, lokte onder rechtzinnig protestanten hevige protesten uit: de zogenaamde Aprilbeweging. Het werd in die kring het startsein om ook een eigen zuil te gaan bouwen.

De kerk

In de kerk kende ieder zijn plaats: op de fraaie versierde banken vooraan zaten de bestuurders van kerk, gemeente en polder. De overige stoelen en banken werden per rang verpacht aan de gelovigen. De beste boeren vooraan. De staanplaatsen onder het orgel waren voor de armen. De meeste kerken hielden van het plaatsen- of stoelengeld een precieze boekhouding bij, waaruit veel valt af te lezen over de sociale status van de gemeente- of parochieleden.

De kerk speelde een grote rol in de wekelijkse sociale contacten. Uiterlijk vertoon was daarbij belangrijk. De kerkgangers toonden niet alleen hun vroomheid, maar ook hun stand. Al het goud- en zilverwerk op kleding, kapjes, schoenen en kerkboeken had zijn uitstraling, evenals de opgepoetste rijtuigen. Meer dan eens wordt – door welgestelden – gewag gemaakt van het geringe kerkbezoek van de armen uit schaamte over hun haveloze kleding.

Zoiets zegt veel over sociale omgangsvormen en maskeert veel van de godsdienstige opvattingen.

Onkerkelijkheid bestond niet. Iedereen werd in een kerk gedoopt en begraven, maar een godsdienst aanhangen en elke zondag in de kerk zitten waren twee verschillende dingen. Veel voorgangers en kerkbesturen waren over het kerkbezoek ongerust. We zagen reeds hoe op bedeeden allerhande druk werd uitgeoefend om ze in de kerk te krijgen. Maar ook de rijken lieten hun mooie dure banken wel eens leeg staan. In de tweede helft van de 19e eeuw zouden de banden van godsdienst en fatsoen nauwer worden aangehaald.

Sociaal verkeer

Nederland werd omstreeks 1850 in snel tempo kleiner: de verbindingen namen toe, de spoorwegen werden aangelegd. Voor de tijdgenoot was dat misschien wel de meest zichtbare verandering met de generatie daarvoor.

In het midden van de vorige eeuw was van buitenkerkelijkheid in feite geen sprake. Toch moet de invloed van kerk en voorgangers in deze periode niet worden overschat.

De benenwagen was tot dan toe het meest gangbare vervoer. De afstanden werden gewoonlijk aangegeven in het aantal 'uren gaans'. De wegen waren slecht en schaars, slechts enkele waren verhard. Een groot deel van het jaar kon men veel dorpen nauwelijks uitkomen. Maar tegen het midden van de 19e eeuw werd er overal veel initiatief ontplooid om wegen te bestraten, begrinden, beschulpen (met schelpen bestrooien – red.) of macadamiseren (verharden met fijn gehakt puin), al betekende dat veelal dat daarvoor tol betaald moest worden.

Het meeste vervoer ging over water. Dat was niet altijd de snelste, maar wel de zekerste weg. Het netwerk van waterverbindingen was zeer dicht. Uit een almanak uit die tijd blijkt dat in 1840 per week vanuit Amsterdam 400 beurtschepen en 200 trekschuiten naar allerhande dorpen en steden vertrokken.

Nederland was al niet groot, maar in vergelij-

king met andere landen, was de (sociale) afstand tussen de stad en het platteland, zeker in het Westen van het land, gering. De plattelander kwam geregeld in de stad, hij leefde niet in een gesloten gemeenschap. Hij produceerde voor de markt (boter, kaas, vlees, groente en fruit) en deed zijn bestedingen in de stad. Ook in de sociale verkeer tussen de plattelandsdorpen onderling speelde de stad een voorname rol. Ze vormde ook de huwelijksmarkt en de arbeidsmarkt voor de regio. Veel dienstbodes, bijvoorbeeld, waren geen dochters uit het eigen dorp, maar kwamen veel van elders uit de regio.

Hetzelfde gold voor veel winkeliers en ambachtlieden. Huwelijken waren ook meer streek- dan dorpsgebonden. Wel trouwde algemeen geld met geld en arbeider met arbeider, want het standsbesef was groot. De sociale mobiliteit was vaak kleiner dan de geografische.

De 'intelligentia' – de dokter, de schoolmeester, de dominee en de notaris – waren doorgaans van vreemde (en stadse) komaf. Dat gaf wel eens een extra dimensie aan het sociale onderscheid.

De wisselvalligheden van het dagelijks leven

Veel dingen lagen vast in het leven op het platteland in 1850. Elke week markttag in de stad, en elke zondag naar de kerk. Elk jaar kalvertijd, hooitijd, grote schoonmaak en kermis op het dorp. Tegelijkertijd werd het leven veel meer gedictieerd door de wisselvalligheden van de dag. Het weer, de seizoenen en ziekten van mens, vee en gewas hadden een onvergelijkbaar grotere uitwerking.

De benenwagen en de trekschuit waren tot 1850 de meest gangbare vorm van vervoer.

De jaren net voor 1850 waren bijzonder zwaar en brachten mensen tot de bedelstaf.

Het weer bepaalde in de akkerbouw het succes van de oogst, in de veeteelt wanneer de koeien van stal konden, of er genoeg voer was om ze door de winter te slepen of dat ze geslacht moesten worden.

Vooraf de natheid was een grote risicofactor. Regenval, of het uitblijven ervan bepaalde of de eeuwig moerassige graslanden eindelijk drooggemalen konden worden, of het gras vervolgens wilde groeien en of het hooi op tijd binnen was.

De zomers waren een periode van hard werken, lange dagen van 's morgens vijf tot 's avonds zeven of acht uur, en lang licht. Het waren tijden van goede verdiensten en lage kosten.

In de winter was er weinig werk; veel handel en vervoer lag stil, de boeren hadden de koeien op stal, een groot deel van het polderland was onbereikbaar. Het leven was daarentegen duur; het voedsel was duur, brandstof was duur, warme kleding was duur.

Als een winter lang en streng was, ruïneerde ze alles wat 's zomers was opgebouwd.

Veel mensen hadden een vast bestaan, dat gold zelfs in zekere zin voor de dagloner die werkte voor een loon dat zijn levenlang hetzelfde bleef. Alleen hoeveel dagen in het jaar hij dat kon vangen, dat was elk jaar weer de vraag. En ook hoeveel aardappels hij er voor kreeg. Hetzelfde gold voor de timmerman of de beurtschipper die tegen vastomschreven tarieven werkten.

De jaren direct voorafgaand aan 1850 behoorden tot de zwaarsten van de hele eeuw. Alles wat

kon tegen zitten, kwam toen tegelijk: voedsel-schaarste (aardappelziekte); cholera; strenge winters; drukkende belastingen op eerste levensbehoeften; failliete armenkassen; werkloosheid door tegenvallende handel. De bevolking raakte zichtbaar verzwakt. Verscheidene gemeenten telden in die jaren soms meer sterfgevallen dan geboorten.

Vertier

De mensen maakten vaak lange, tot zeer lange arbeidsdagen, zes dagen per week, van zonsopgang tot zonsondergang. Als het seizoen of het weer er niet naar was ging het leven echter heel wat rustiger. Een molenaar had weinig te doen als er geen wind stond, maar stond die er wel dan was hij soms 24 uur per etmaal in de weer, om eindelijk de polder van zijn wateroverlast te verlossen.

Als de oogst of het hooi binnen was, was het tijd voor een verzetje. Was er kermis dan kregen de kinderen vrij van school. Uit alle dorpen uit de omgeving kwamen boeren met wagens en sjesen. Dienstmeiden en boerenknechten kregen

kermisfooien. Voor de jeugd op vrijersvoeten waren het absolute hoogtijdagen. En voor de kasteleins natuurlijk ook. De kermis duurde minstens een week, in de stad enkele weken. Een kermis was altijd tevens een soort jaarmarkt; er was van alles te koop. Er stonden koek- en snoepverkopers, wafel- en poffertjesbakkers, marskramers met pannen en aardewerk, brillenjoden, tandmeesters, Haarlemmerolie-verkopers, kramen van ambachtslieden, kramen met poppen en ander speelgoed.

Niet iedereen gunde het volk zijn vertier. In 1840 klaagden 14 Haarlemse predikanten bij het stadsbestuur over de kermis:

'waarin wij één der oorzaken zien waarom er vaak armoede geleden wordt in huisgezinnen, waarvan het hoofd des huizes genoegzaam verdiensten heeft om zijn gezin in zijnen stand behoorlijk te onderhouden, ware het niet dat op den schandelijk ontheilighden dag des Heeren (tijdens de kermis) een te groot gedeelte van het gewonnen in lage zuiperij ware verdaan.'

Afbeeldingen in dit artikel zijn ontleend aan: *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, Amsterdam 1842, J.H. Laarmans. Heruitgave in 1979, Van Hoeve, Amsterdam, ISBN 90 2220 244 5, en *Hollandsch Penning-Magazijn voor de Jeugd*, 's-Gravenhage, 1837, S. de Visser en Zoon.

(onder) De kermis: een verzetje en vertier voor het gewone volk. Maar ook aanleiding tot klachten bij de beschermers van de moraal vanwege het drankmisbruik.

